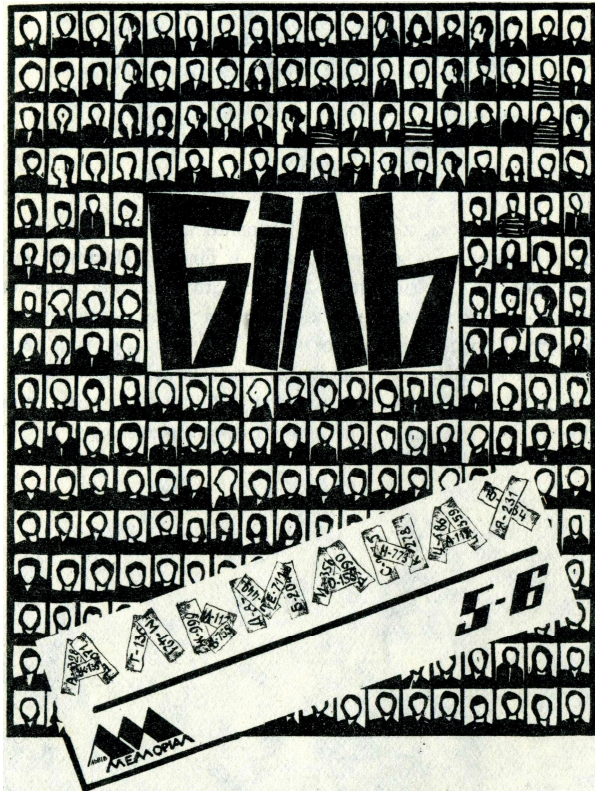

Випуск присвячено пам'яті
видавця Івана ТИКТОРА
у соті роковини його народження

Об'єднаний
(п'ятий і шостий)

Випуск

Львів
“Поклик сумління”

1995

Редактор-упорядник
Микола Дубас

П'ята-шоста книжка "Болю". По одній щорічно. А можна б кожного року по п'ять-шість, а то й більше. Невичерпна бо тема репресій – фізичного і духовного нищення людських особистостей і середовища їхнього існування – в умовах бездержавності України. Ідуть роки, а біль давніх кривд, наруг, втрат не вщухає, не проминає, не забувається, а перегукується, зливається, лютується з нинішнім болем тривоги наших. Про це мова у пропованому альманасі.

ОДИССЕЯ ДІДА СТЕПАНА

(Фрагменти)

АВТОБІОГРАФІЯ
Кожум'якін Степан Демидович.

Фамілія, ім'я й отчество

Родився 4го грудня 1898 р. в м. Новоширгороді, Кіровоградської обл. в сім'ї городника. З восьми років учився. З 1916го по 1923^{р.} учителював у м. Новоширгороді.

З 1923го р. по 1928^й учителював і вчився в Одесі. З 1928го по 1931^й вчився й працював у засланні в Чошкар-Олі.

З 1931го р. по 1937^й рік учився в ІАМТ і МАНУ. З 1937го році був заарештований і засланий у Самаріаг. Там працював по своєму шляховому справу й залізничному. Повернувся в 1946^{му} році й працював начальником шляхово-експлуатаційної дільниці до 1949го року. Був заарештований і висланий у Красноярський край, де працював по справу до 1954го року.

19го / 5154 р.

Степан Кожум'яка

Автобіографія написана при влаштуванні на роботу після повернення з таборів. Така коротка... А життя – ціла епоха.

Мій батько – Демид Кожум'яка, мати – Івга Кожум'ячиха (дівоче – Бондар) – дрібні міщани. Мати по дідові мала ніби купецьке звання третьої гільдії.

У другій половині XIX ст. дід Бондар наймав у поміщиків по 1,5 коп. за десятину землю на випас овець. Від Великодня до Покрови, або й до снігу, мати й батько з чабанами випасали отару овець по цілних степах на південь від Новомиргорода аж до сіл Патренове, Єрделева, Хмелева, хутір Козакова Балка та Глодос. Восени отару приганяли в Новомиргород за зарічок річки Велика Вись, де жив дід Бондар. Там їх різали і витоплювали сало, або лій, як тоді називали. І від того часу це урочище за річкою Виссю і перед нею називали Салганом – від слів сало “гнати”. Сало відвозили волами до Одеси, де продавали англійцям для змащування машин. Потім дід Бондар купив у генерала Брандта садибу, бо російське військо пересувалось до Єлисаветграду. Цю садибу дід віддав у придане Іві.

Справжнє прізвище наше не Кожем'якіни, а Кожум'яки, бо прадіда як взяли на військову службу, то він повернувся не Кожум'якою, а, за посвідченням, Кожум'якіним. Потім батько зайнявся городництвом, поширив садибу, засипаючи очерет грабаркою. З того жила і училася досить велика родина – десятеро дітей, батько й мати та дві баби й дід.

Зараз ця садиба розташована під номером 53 по вулиці Лесі Українки в Новомиргороді. Мати була малописьменна, а батько також. Але він казав нам, дітям, що треба вчитися, бо далі неписьменним буде гірко жити. Він купував нам більше книжки, ніж іграшки.

У Новомиргороді вмер багатій Микола Цвітков, і батько купив з аукціону велику і добру книгозбірню в декілька тисяч томів. Він змушений був виплачувати за неї 302 крб., які він напозичав у торговців-євреїв. Родині доводилося сутужно. Довелося продати корову й телицю. Мати часто лаяла ті книжки й плакала. Зате ми, діти, дуже рано ознайомилися з класиками світової, російської і частково української літератури.

Учився я спочатку в народній школі, а потім вступив на земські педагогічні курси в Єлисаветграді, які скінчив у 1917 році і одержав звання народного учителя.

Батьки казали: “Наука – наукою, а їсти кожний день треба”, тому ми обробляли землю, бо від неї все. І ми всі копалися у землі і вирощували дуже багато городини, мали навіть парники, і вирощували такий делікатес, як спаржа. Мати продавала городину на базарі – із того ми жили і вчилися.

У 1922 році у Новомиргороді відкрилися вищі педагогічні курси. Директором був Рожковський. Всі викладачі на курсах були з вищою освітою, тому справа навчання стояла дуже високо. Ще навчаючись в

182

Кіровограді на педкурсах, організував рукописний журнал “Лесной ручеёк”, де в одному із номерів помістив допис “Більшовизм”, за якого чомусь притягли до відповідальності мого двоюрідного брата, робітника заводу “Ельворот” (тепер “Червона зірка”) Івана Бароніна. У Новомир-

городі на педкурсах створили редколегію, до якої ввійшли учительки Варвара Набоченко та Аврам Честаховський, і видавали ілюстрований рукописний журнал “Перша ластівка”. Разом з тим я був членом сільсько-господарської комуни “Рілля” з головою Іваном Богу шевським на чолі, до якої ввійшло сім родин. Землі наші площею 23 га були за Салганом над річкою Вись. За суперечку з політруком на курсах мене звільнили з посади завідуючого 4-ю Новомиргородською школою, звільнили як члена спілки учителів, і я змушений їхати до Єлисаветграда шукати правди. Там мені дали відрядження до Одеського університету педосвіти, куди я поїхав у 1923 році. Закінчив факультет соціального виховання в 1926 році.

Відчуваючи недостачу знань, вступив на мовно-літературний факультет профосу (професійної освіти), який закінчив у 1928 році і захистив дипломну працю “Борис Грінченко”. Навчаючись у різних містах і навчальних закладах, повністю користувався багатотою книгозбірнею батька. Одного разу був відряджений у Миколаїв. Повернувшись додому, я книгозбірні не застав. Її функціувала політосвіта і розіслала по селах і найближчих залізничних станціях, де, до речі, їх використовували для цигарок, бо не було паперу.

Обурений, я підняв питання по всіх інстанціях і, нарешті, добився повернення книжок. Привіз додому 346 розрізаних томів світової класики.

1928 року мав здавати державний іспит, але в ніч із 6 на 7 березня був заарештований і доставлений у Держуправління на Маразуміївській вулиці. Там було вже чимало в’язнів різних національностей: норвежець, турок, молдаванин, росіянин, два індонезійці та інші. Коли мене, заарештованого, вели вночі через Соборну площу в Одесі повз будинок Папудової, то повії, які помітили мене (я завжди ходив в українському національному вбранні) загомоніли: “А лягаві, вже й українчика забрали, паскуди”.

У внутрішній в’язниці (льоуху) я пробув до кінця квітня. Там трапилася жахка пригода. До нас у камеру перевели двох в’язнів, засуджених до розстрілу. Це росіянин Найдьонов, який працював головним агентом у Румунії і почав передавати всякі таємні матеріали румунам. Сидів він у одиночці і хотів повіситися. Його зняли з рушника і припровадили в нашу камеру. Разом з ним припровадили і Панченка – румунського шпигуна, який по морю пропливав кордон з одежею на голові, а, виходячи на берег,

183

одягався і збирав відомості для румунської розвідки. Він теж був засуджений до розстрілу.

Найдьонов здружився з десятикласником Закруткіним, який, здається, писав потім як письменник Жаров. Яюсь через вікно камери вони роздратували вартового. Найдьонов ткнув йому дулю крізь ґрати, той спалахнув і вистрілив із гвинтівки у вікно. Я в цей час, нахилившись, обтирав коло дверей чобіт, поставивши ногу на нари. Куля пролетіла за декілька сантиметрів над головою, розтросивши тиньк і частково цеглу та обсипавши мене порохом і шматками тиньку. Довго потім я носив

розплющено в нікелевій оболонці кулю, яка відскочила тоді від стінки і впала на підлогу.

Допитувала мене слідча Іванова. Обвинувачували мене у гострій критиці існуючих порядків. Донесли на мене студентки із мого ж таки четвертого курсу, яких було прикріплено до мене для навчання української мови. Звичайно, як студенти, ми часто вступали у відверті діалоги.

У травні мене перевели в одеську в'язницю. Почав писати скарги, що мені треба складати державні іспити. Мене таки випустили і я з в'язниці пішов прямо в корпус філологічного факультету, що по вулиці Петра Першого, 2, і попав саме на державний іспит з історичного матеріалізму, який мої старші товариші складали професору Кордашову. Я несміливо став коло дверей аудиторії. Професор Кордашов глянув на мене, посміхнувся і промовив: “Проходьте, сідайте”. Проїшов і сів на краєчку одного з ослонів. Дійшла черга до мене. Відповідав я стримано-боязко, але твердо, бо предмет знав добре. Було й декілька запитань із національного питання. Професор Кордашов, очевидно, був задоволений мою відповіддю і промовив до мене: “Сідайте, заспокойтеся. Відповідали Ви чудово”. Як тільки закінчилися державні іспити і була захищена дипломна праця, мене викликали в Державне політичне управління, де і оголосили, що адміністративним порядком мене висилають в Йошкар-Олу на три роки.

Вийхати треба було наступного дня. Якщо цього не буде зроблено, то мене відправлять етапом.

Мене виряджала моя старша сестра Любов та майбутня моя дружина Катерина Ніколаєва – викладач іноземних мов в одеських школах. Прибув я в Йошкар-Олу в кінці літа. Зареєструвався у Держполітуправлінні і став шукати роботи. Ніде ніякої роботи по установах не давали, бо засланець. Там я зустрів багато засланців: українців, грузинів, вірменів. Щоб легше заробити на шматок хліба, ми, українці, найшли окремих будинок і оселилися в ньому. Наш гурток ми назвали кошом. До коша входили: студент Харківського залізничного інституту Андрій Свириденко, учитель із села Глудос на Кіровоградщині Василь Сиваш, слюсар водогону і каналізації Грицько Шашло із села Куцеволівка по

184

Дніпрі, студент Одеського с/г інституту Василь Ольховський, селянин із села Куцеволівки Степан Ричко, викладач із Полтави Грицько Голобородько, бухгалтер із Харкова Іван Петровський та музикант-українець із Нальчика Гросул Толстой-Топор.

Нам в установах не давали ніякої роботи, тому ми гуртом наймалися на будь-яку роботу чи то на день, чи то на два. Встановили ми такий порядок: кожного дня один із нас залишався вдома приготувати сніданок, обід і вечерю, помити посуд і здати тому, хто залишається на наступний день. Кожен повинен готувати страви як зуміє. Ми умовлялися не виставляти ніяких вимог і не критикувати страви. Кожен член коша протягом місяця робив певні

витрати. «У кінці місяця склалися всі витрати і рахували середню: доплачували, хто перевитратив, одержував перетрату – хто зекономив.

Після роботи ми часто ділилися згадками і співали: “Ой з-за гори та із-за лиману”, “Гей, та не стелися, хрещатий барвінку”, “Ой, ходив чумак сім літ по Дону”, “Вже років двісті, як козак у неволі”. Голоси у всіх були добрі, і спів був мелодійним. Багато людей збиралося під вікнами і слухали. Іноді ми ходили співати в ліс. Був такий випадок. Хтось доніс, що ми збираємось роззброїти Державне політуправління, зібрати засланих і йти походом на Україну. Мене мали заарештувати як керівника усього цього. Про це повідомила нас співробітниця Державного політичного управління, яка закохалася в Андрія Свириденка. Мене мали заарештувати наступної ночі. Що робити? Грицько Шашло пішов до лікаря-єврея Караїма-Моше, теж засланиця, який негайно прибув. Він набрав склянку води, дістав із кишені маленьку пляшечку, крапнув із неї 3 краплі і попросив випити, сказавши, що тепер мене ніхто не візьме. З часом він пішов, а на мене дійсно найшла дивна кволість. Ми повечеряли й полягали спати. Вночі прийшло троє, спитали, де я? Хлопці показали й сказали, що я хворий. Трійка уважно оглянула мене, щось між собою пошепотіли і, сказавши “другим разом”, пішли. Деякий час ми потерпали, що мене арештують, але на тому скінчилося.

До Йошкар-Оли прибула експедиція Ленінградського відділення Енергобуду, скорочено ЛОЕ, підпорядкованого Москві. Начальником експедиції був інженер Ілля Мичагов, який працював пошуковцем при будівництві великого залізничного шляху від Москви до Владивостока ще з 1903 року і у подальших роках. Він звернувся у Державне політичне управління із заявою, що йому потрібно одного чи двох чоловік із вищою освітою в експедицію. Вибір випав на мене. У Державному політуправлінні думали, що я працюватиму в Йошкар-Олі і своєчасно реєструватимуся двічі на тиждень. Та Мичагов заявив, що я повинен буду їздити із загonom і допомагати в праці. Державне політуправління погодилося

185

на це лише тоді, коли Мичагов дав особисту розписку, що по закінченні робіт він привезе мене і здасть у Держполітуправління. З того часу я став підлеглим начальнику експедиції і мандрував з ним скрізь. Мені, звичайно, було легше. Я добре вивчив геодезичний інструментарій. Восени 1930 року експедиція повернулася в Йошкар-Олу, і мене було передано в Держполітуправління. Кошові хлопці радо зустріли мене.

Закінчився термін заслання учителів із Глодос Василю Сивашу. Йому не дозволили повернутись на Україну, а скерували у місто Лівни Орловської області, де він згодом помер. Із ним поїхала його дружина з хлопчиком. Наближався кінець заслання. Несамохіть виринув із пам'яті такий епізод. Ми на вокзалі розвантажували і переносили овес із загонів. У цей час прибув ешелон нових засланих. Він, звичайно, був під суворою збройною охороною. Двері в “теплушках” одсунули, і ми з жахом побачи-

ли закіптявлених, замучених чоловіків і жінок, дівчат і парубків з України. Грицько Шашло, Степан Ричко та інші не мали чого дати цим людям, хоч вони просили. Ми набирали вівса в кашкети і підносили до вагонів, не дивлячись, що вартові погрожували застрелити або заколотити багнетом.

Літом до нас приїздили дружини, нас уже знали як добрих робітників, і ми “забагатіли”. Збереглося два фото, де нас сфотографував з дружинами фотограф-засланець Горський. Влітку 1931 року я повернувся із заслання, але з 10-ма мінусами, тобто не мав права жити в 10-х містах України. Мені дозволили жити тільки в Черкасах з регулярною реєстрацією двічі на тиждень у Держполітуправлінні, куди я й прибув. Запитав, де мені можна влаштуватися на роботі. Сказали, щоб шукав – де найду, там працюватиму. До Черкас із Одеси прибула моя дружина Катерина. Влаштувався на роботі в лісгосп. Це був ніби спокійний період мого другого заслання. Бо я мав можливість вільно працювати. Дружина вчителювала в третій середній школі.

Поміркувавши, вирішив, що література, педагогіка – це досить слизький і мінливий шлях, і поступив у Харківський автомобільний шляховий інститут (ХАШІ), який щойно відкрився на факультеті будівництво автомобільних шляхів (заочно). На це мене наштовхнуло те, що Форд будував у Нижньому Новгороді автозавод. Раз будують автомобілі, будуть для них потрібні і шляхи, які потрібно будувати. У цей час через Черкаси будувався стратегічний маршрут на Братиславу Черкаси–Умань–Гайсин (417 км). Мене взяли туди на роботу начальником тарифно-нормувального бюро, а потім призначили лінійним інженером. Колектив був дружний, і працювати було легко. У 1930 році ми мали здавати державні іспити, шефом інституту був Косіор, якого потім розстріляли, а студентам заявили, що держіспити вони повинні здавати у Москві. Декілька

186

разів їздив у Москву і з успіхом складав усі потрібні дисципліни. Наступали страшні часи.

29.XI.1937 р. я пізно ввечері повернувся з маршруту. Біля воріт помітив автомобіля з погашеними фарами, а через фіртку побачив, що всі вікна у нашій квартирі ясно освітлені. Жили ми по вул. Кагановича супроти в'язниці. Було місячно. Я зрозумів чого і за ким вони приїхали. Обперся об тополя, листя на якій не обсіпалось і насторожено шелестіло, помислив: “Скочити на залізничну станцію, дістатися до старшої сестри в Новомиргород, а звідти по глухих селах”. А потім подумав: “У чому ж моя вина? Чого мені боятися?” Згадалися слова Тараса: “Ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою”. Та ще й дружину почнуть тягати. Відчинив хвіртку і пішов до хати. Там троє гевелів копирсалися по книжках, полицях. Дружина зі слізьми на очах збирала пару білизни, хліб, сало, часник. Один з них заспокоював її: “Не бійся, він затра повернеться”. І я пішов, щоб повернутися через 3652 дні.

Привезли мене в Черкаси на вул. Карла Маркса, буд. № 1, і зразу почався допит. Головним слідчим був Спектор, а підручним був Поволоцький, кривий на ногу (євреї із Новомиргорода). Допит тягнувся цілу ніч. Від мене вимагали, щоб я признався, яку контрреволюційну організацію мислив організувати і кого до неї хотів завербувати. На мої заперечення мені до очей підносили електролампу в 1000 ват, наказуючи не заплющувати очей і говорити, кого я настроїв проти радянської влади. Коли я відмовлявся відповідати, мені порадили назвати прізвища моїх знайомих, тоді посиджу рік і все добре буде. Коли я заперечив проти цього, мене почали бити по обличчю і куди попало, щоб такі назвав завербованих.

Допит із бійкою продовжувався знову, мене почали штрикати чимось гострим. Мені обірвався терпеч і я став оборонятися, слідчі накинулися на мене. Я оборонявся, мене пхнули, я впав на сейф і зламав собі ребро об ручку сейфа. Мене випхнули у коридор і на світланку перевезли до в'язниці. Там, очевидно, були якісь майстерні – із них зробили велику камеру. Коли мене всунули, то червоноармієць гукнув: “396 штук”. У приміщенні робилося щось жахливе. Ні стати, ні сісти, задуха страшенно: не зважаючи на те, що всі шибки були вибиті (вікна, звичайно, заграбовані).

187

Не пам'ятаю, що їли й пили, але в середині грудня нас гуртами, по 40 осіб, стали гнати на залізничний вокзал, де в тупику стояли вагони, до яких нас упихали, люки вагонів були заграбовані.

Деякі знайомі і рідні довідалися про це і хотіли підійти до вагонів, але озброєні охоронці не підпускали й близько.

Жінки від залізничників довідалися, що ешелон має іти через Київ у Самарлаг. Одна із жінок, дружина радіотехніка, дізналася, де буде стояти в Києві ешелон. Коли потяг прибув у Київ, вона вже бігала навколо вагонів, шукаючи чоловіка. Частина киян довідалася про цей ешелон – поспішили на Київ-товарний. До вагонів не допускали. У нашому вагоні був адвокат із Шполи. Його донька вчилася у Київському університеті, отож прибігла й вона до ешелону. Її через ґрати побачив батько й почав гукати. Вона кинулася до вагона, але її перепинив багнетом солдат. Вона, ридуючи, кричала: “Тату, тату, чого ти за ґратами?” Вночі, освітлений прожекторами із озброєними вартовими солдатами, ешелон рушив на північ. Їхали поволі. Через день-два вагонні двері відсовувалися, влязло чотири охоронці з дерев'яними молотками, нас заганяли в одну половину теплушки і молотками обстукували стіни, стелю, підлогу. Їсти не давали та не дуже й хотілося, так ми дісталися до станції Безім'янки, що недалеко від Самари.

З вагонів нас попросили і гуртами погнали в табір. Це величезний прямокутник, огорожений стовпами і обтягнутий колючими дротами в 16 рядів. Перед огорожею і за нею низенькі стовпчики з натягнутим ко-

лючим дротом в один ряд. Нас розмістили в карантинну загороду, тобто в цьому самому прямокутникові відгородили меншу площу з викопаними землянками і в ті землянки нас позаганяли, у кожній землянці було по душ п'ятдесят, посередині прохід, обабіч нари. На дошках паморозь. Розташувалися хто де і як міг. Розмов було мало. Всі пригнічено мовчали. Багато хто, особливо селяни, плакали. У землянку попід дротами пролізли кишенькові злодії і намагалися що-небудь вкрати. Вони зразу спорожнили наші торби. Якось до селянина з села Кавунівки, що на Черкащині, підійшов хлопчак років 18 і співчутливо сказав: “Слушай, пахан, ну чого ты плачешь, это первые 10 лет трудно, а там ты привыкнешь и будет хорошо”. Від такого зауваження всі якось аж стислися, зігнувся і я.

На другий день, на світанку, нас із карантину окремо повели на роботу. Ми мусили пиляти й рубати ліс, відкочувати колоди на боки і розчищати трасу будівництва шляху. Повернувшись у землянку, ми знайшли свої торби порожніми. Домашній хліб, сало та більш-менш коштовні речі зникли. Це справи кишенькових злодіїв. Годували нас тільки вранці і ввечері. Треба було потурбуватися про казанок і ложку. Взагалі, було важко. Два тижні минуло, із карантину нас перевели у постійні бараки. Це довжелезні сараї з двома ярусами нар по обидва боки, посередині – прохід півтора-два метри. Почалося “нормальне табірне життя”.

О п'ятій годині ранку “підйом”: хапай казанок, одержуй 600 грамів

188

хліба і біжи до кухні за черпаком баланди (рідкий куліш, де іноді 2-3 картоплинки плаває). Шикують біля вахти бригади по 40-50 осіб і починається “розвід”. Відчиняються ворота, відводиться бригада, підраховується, скільки в ній чоловік, виводиться за ворота. Стає за ворітьми на площі, оточеній конвоїрами. Бригаду знову перелічують і пропускають вперед, за нею 2-3 стрілки. Призначені на певний будівельний об'єкт десять чи п'ятнадцять бригад оточують з усіх боків солдати і караульний начальник гукає голосно: “Ув'язнені! Крок праворуч чи ліворуч – солдат стріляє без попередження”. Усі несамохіть шикуються, а в цей час гучномовець голосно співає: “Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек”.

Приводять на місце робіт у так зване оточення, група зупиняється, вартові займають пости, а ув'язнені розходяться по місцях своїх робіт. Керує роботами тільки вільнонайманий персонал. Норми досить тяжкі. Наприклад, для того щоб заробити вечерю і на другий день сніданок і обід, треба було вивезти 13,6 метрів кубічних землі. Не раз сорочка золівала від солі, щоб виконати цю норму.

* * *

З початком війни всіх політичних ізолювали в середині табірною прямокутника, огороженого колючим дротом. У тій загорі ми копали землянки, в яких довелося жити. Ця загорожа додатково охоронялася.

Вихід з неї був суворо заборонений. Харчували тут гірше, аніж решту табірників. Це дуже виснажувало. Вмирало щодня багато людей, а останні ледве животіли. Писали заяви, щоб відправили на війну, але політичних туди не відправляли. Всі вони виснажувалися, життя ледь тепилося, а на роботу виводили. Міркували про справедливість, демократію і мовчки вмирали. Харчі були мізерні і на видужування надій не було. Майже щодень з намету виносили по одному мертвому.

Якось увійшов нарядник і гукнув: “Ворону на свободу!” Такий вигук завжди будив в усіх надію. Кожен мислив, може, і я почую такий вигук. Підійшли до місця, де лежав Ворона, а він мертвий. У наметі запанувала жакха тиша. Хтось прошепотів: “Він уже сам звільнився”. Мертвого Ворону винесли з намету. Після цього у наметі стояла довго гнітюча тиша. Лише стіха мухи дзижчали над напівпомертвілими людьми. Лежав я і мислив: “Це як кожен день умирає по одному, то ця доля спіткає і мене. Це не пізніше, як через 30 днів”.

Потім нас почали перевозити і концентрувати у величезні табори, де нас звезли до 160 000 в’язнів. Ми розпочали будівництво авіазаводів. Почалася зима 1943 року. Умови були жакхливі. Норми – непосильні.

189

Наприклад, у день треба було вивезти 13,6 кубометрів землі. А як прикинути, що куб землі важить півтори тонни, то скільки це треба тонн землі викопати і перекинути лопатою. Люди охляпи, хворіли і вмирали, як мухи. Їх вивозили сотнями і не встигали закопувати. За викопану сякутаку ямку давали 0,5 пачки махорки. Трупі ледь прикривали мерзлыми грудками. Це були такі похорони. У самому таборі становище теж було жакхливе. Пайку хліба треба було тримати за пазухою, бо її могли вкрасати або видерти. Настала весна. На тому цвинтарі з’явилися вовки і почали розгрібати ями та гризти трупи. Звідти було чути виття і несло страшним смородом. Дійшли чутки, що про це довідалися десь за кордоном і зажадали дозволу оглянути ці місця, що воно там робиться. Підтвердженням чуток було те, що на цвинтарі з’явилися великі бульдозери, які рили глибокі рови, куди скидали людські рештки, а після цього переорали все і чимось засіяли.

Настав 1944 рік. Із 160 000 ув’язнених залишилося щось більше 5000, решта померли від голоду і холоду. У мене від цинги почали хитатись і випадати зуби, а на ногах показувались темні плями, але якось вижив. Частину нас перевезли на будівництво крекінг-заводу, що на ньому мали переганяти нафту на бензин. Перед Цим мені довелося працювати на двох об’єктах «А» і «Б», що допомогли мені вижити. Об’єкт «А» – це величезна радіостанція з височезною радіощоглою, яка повинна була замінити московську радіостанцію на випадок евакуації Москви. Об’єкт «Б» – величезне підземне сховище, куди повинен був переселитися уряд з Москви. Між іншим, чотирьохмоторний літак зачепив ту щоглу, впав і щоглу звалив. Довелося робити заново. На об’єкті «Б» велися складні підземні ро-

боти. Туди ж скерувалися ув'язнені за спеціальним відбором. Мене записали у список на той об'єкт. Та на вахті об'єкту «Б», мабуть, перевіряли формуляри, дізналися, що я політичний, і повернули у табір з стрільком. Мене без усяких підстав посадили у карцер. На другий день випустили і я пішов на загальні роботи. Через два дні за мною приїхав начальник будівництва об'єкту Б, узяв мене у свій лімузин і привіз у табір об'єкту «Б», передавши в розпорядження молодого інженера Коваленка.

Нам було доручено торкетування підземних сховищ – довгих амфілад великих склепінчастих приміщень, які для забезпечення від просякання ґрунтових вод через бетон треба було торкретувати: цебто бетон покривати 2-3 сантиметровим шаром спеціального бетону (торкрету), який не пропускає ні рідини, ні газів. Крім того, для забезпечення порожнин поза стінами і склепіннями сховищ довелося ін'єктувати у спеціальні отвори у стелі приміщень високомарочне цементне молоко за допомогою апаратів Рудермара і смоків Колосовського. Інженер, який повинен

190

був працювати зі мною, не дуже був компетентний у цих справах, і тому уважно приглядався до мене, бо я мав досвід у таких роботах. Ми завжди були разом, так що якимось начальником будівництва зауважив, що це два брати. Тут, звичайно, було легше і харчі кращі. Об'єкт був грандіозний, досить сказати, що над головним приміщенням побудови клалась бетонна плита 2х3 метри піску, зверху – півметра чорнозему і застелялося моріжком та ще й садилися куці. Приміщення були забезпечені опаленням, електросвітлом, вентиляцією, водопостачанням, каналізацією.

Настав 1946 рік. З харчами ставало все гірше. Ув'язнені бродили біля кухні, сподіваючись щось поїсти, а тут сніги, морози, заметілі. Якимось я знайшов голову риби, строжив її до останку зі зябрами і очима. Добре, що були ще цілі зуби, правда, не всі, бо від цинги їх багато повипало. Посилали відкидати сніг і ставити щити біля залізниці. Мерзли, але працювали. Говорили, що вже закінчилася війна і скоро відпустять додому. Всі чекали велику амністію, але минуло перше травня, жовтневі... і нічого не мінялося. Зовсім втрачаючи надію, дочекалися 1947 року. Сподівання на полегшення не здійснилися. Той самий режим, недоїдання, голод. Це особливо страшно зимою. Сарай, куди виносили мертвих, був завжди повний.

Таким чином дочекалися весни, літа. Нарешті прийшов сподіваний день кінця терміну мого ув'язнення, тобто 3652 дні, – зайшов у барак нарядчик, назвав прізвище і сказав, що треба йти в “учогно-розподільчу” частину. Дали 2 сухі рибини, кусок хліба, і я з невеличким клунком і папірцем про звільнення прийшов на вахту. Ввійшов до вартового, показав йому папірця і вийшов за колючий дріт. Серце закалатало, побрів помалу, куди очі бачать. На різних потягах дістався до України. У Мерефі потяг зупинився і довго стояв. Люди виходили, вийшов і я. Вже припорошував сніжок. Я пройшов поза вагони у потрібній справі. Повертаюся

у вагон – дивлюсь, якісь папірці лежать, ніби гроші, вже припорошені сніжком. Нахилився, підняв, порухував – тридцять два карбованці. Вони довели мене додому. Дружина зраділа, а кругом руїна. Хата розкисла, бо ще до війни з хати зняли залізний дах за розпорядженням сільради. Дружина жила в сараї, де німці тримали коней. Напівзруйнована лежанка, закіптюжені стіни, а крім того, ні стола, ні харчів, ні одєжини. Так я розпочав своє вільне життя.

* * *

Настав 1948 рік. Пішов я у Златопілля, що на Черкащині, і став на роботу начальником шляхової дистанції. Стало легше, але море всіляких турбот. Завідуючі мінялися один за одним. Один продав ліс,

191

що треба було на мости, інший пропив гас, що був дефіцитним. Розпродали увесь шляхвідділ, навіть диван і стільці. Райвиконком вимагав, щоб все це списувалося. Куди і як – хоч бери та кидай роботу. Домислювався до всяких способів, а завідувачі мінялися. Все ж я почувався вільною людиною. Працював з усіх сил і навіть почав думати про книжки. Відірвавши від рота 300 крб., привіз із Одеси Велику енциклопедію петербурзького видання 1902–1907 рр. Разом із тим почалися передплати на періодичні видання. З харчами стало краще. Ми сподівалися добре поремонтувати свого сарайчика і придбати стола.

Та ось у червні місяці 1949 року приходить до нас начальник міського відділу МВС Дементьєв, бере зі стіни рушницю, яку я придбав, і каже, щоб я йшов за ним. Мене завезли у Кіровоград і посадили у камеру-одиначку внутрішньої в'язниці КДБ по вул. Леніна. У камері не було нічого, крім параші. Влаштувався я на шкіряному піджачку, який накинула мені дружина Катерина, коли я виходив із дому.

Через деякий час мене перевели в другу камеру, де було декілька в'язнів. А через день там з'явилась “квочка”, але досить невміла, і легко її було розпізнати – це був колишній Новомиргородський автоінспектор. Почалися допити, фотографування. Слідчий був молодий, недосвідчений. Лякав, що все знає про мене, тому треба говорити тільки правду, бо йому навіть відомо, як мене ледве не вбили в Одесі у внутрішній в'язниці 1928 року. Вимагав, щоб я зізнався у своїй контрреволюційній діяльності.

З часом ми “заприятелювали”: він розповідав, що у нього є маленька донька і питав, як її треба виховувати. Запитував також, чи читав я Ажаєва “Далеко від Москви” і навіть радив його обов'язково прочитати. Нашу розмову підслухали, і тоді мене став допитувати підстаркуватий майор. Мої відповіді були сухі й короткі. Від мене відчепилися. Я попросив прислати прокурора. Той прийшов і почав питати, в чому справа й чого я хочу – порадив мені не хвилюватися, бо все виясниться, про що мене буде повідомлено. Сиджу далі, нудьга смертельна. Став прохати начальника в'язниці, щоб мені купили англійську граматику.

До цього був такий випадок: стояв я під вузьким вікном камери,

дивився вгору, побачив, що там подвійні ґрати з 19-міліметрового заліза та ще й досить густі. “Ото, – кажу, – часом на будівництві мостів заліза на болти не вистачає, а тут його он стільки”. З приводу цього мене викликали вночі і спитали: “А, що Вам не подобається?” Однак начальник зважив на моє прохання, а так як у мене під час арешту забрали гроші, то він послав когось, і мені купили граматику Василевської. Мені вдалося провезти цю книжку на заслання і назад, а потім додому. Є вона у мене й зараз.

Нарешті мене відправили з Кіровограда в етап. Везли нас у столипінських вагонах, які так називалися, бо були запроєктовані у Столипіні.

192

Це глухі пасажирські вагони, у яких поздовж вагон одгороджено гранчатою стіною з дверима та поділено на декілька камер. Уздовж цього коридору ходить вартовий. В окремі камери заводять ув’язнених. Між камерами глухі дерев’яні стіни. Було тісно. В камері, де мало були 4-6 в’язнів, містилися 10-12. У нужник випускали тільки двічі на день, доводилося просити вартових, а це не всіх влаштувало. Жінки часом просилися плачучи. Так доставили нас до Харкова на горезвісну Холодну гору.

Тут було безліч галичан різного віку, їх сотнями висилали в Сибір з Галичини. Трапилось таке: один із в’язнів назвав одного з галичан бандерівцем, а Степана Бандеру – бандитом. На нього накинулися галичани і стали товкти так, що він заховався аж під нари і кричав. Вмішався вартовий, і він ледве виліз звідти.

Настало Різдво. Всі галичани зібралися в одному кутку камери, стали правити Службу Богу і досить злагоджено голосно співати: “Різдво твоє, Христе Боже наш”. Вартовий почав грюкати у двері, і вимагав припинити спів, але галичани продовжували своє. Він викликав начальника корпусу. Із ним у камеру ввійшло декілька озброєних солдатів. Він став гримати та попереджати. На це йому відповіли, що у Вас же свобода! Яка ж це свобода, коли нізачо посадили і везуть бозна-куди. Ми ж нічого не робили і не робимо, а молимося – це ж наше найбільше свято. Якщо ви не знаєте, яке воно велике, то спитайте у своїх батьків. Ми молимося, щоб між людьми було братерство. Начальник корпусу знітився і сказав: “Співайте, та тільки тихо”, – і пішов.

Далі нас стали проводити на Куйбишева, там була величезна пересильна в’язниця. Людей у тій пересилці не сотні, а тисячі, і знову ж найбільше галичан, переважно молоді. У камері ніяких лежанок, ні нар. У камері, де могло розміститися 20 осіб, було напхано по сотні. Не було місця навіть лягти на підлозі, сідали попід стіни, щоб подрімати. В’язні – суцільна суміш: кишенькові злодії, всілякі шахраї, вбивці, а найбільше – політичних. Як звичайно, ранком і ввечері пускали у нужник.

Одного разу йшли у нужник дівчата з Галичини – політичні, одна з них умудрилася кинути у вовчок листа, тобто шматок замурзаного паперу, але цікавого за змістом. Його без болу в серці не можна було читати. Дівчата вітають хлопців із святом, радять бути спокійними, бо “ви ж хлопці! Не за-

будьте свого краю і рідної мови, а ми, дівчата, надіємось, що переживемо усе і вернемось на Україну”. Вартовий зауважив і повідомив начальство. І увійшло у камеру чоловік вісім солдат. Почався обшук. Нас стиснули в один куток і заставили роздягнутися догола. Голих перегнали в протилежний куток. Почали до рубця перевіряти наш одяг, шукаючи листа. Листа так і не знайшли. Виявилось згодом, що його віддали кишеньковим злодіям, і ті

193

сховали, а коли обшук закінчився – повернули. Так само було з моєю книжкою-граматиною.

Через деякий час нас загнали в столичні вагони і повезли кудись на схід. У Новосибірську щось трапилось з вагонами, і нас тимчасово погнали у в’язницю. Що вразило, то це те, що з нами йшли жінки з дітьми, була жінка з двома дітьми. На другий день нас знову загнали у вагони і повезли далі на схід. Нас привезли у якийсь населений пункт. Це був Великий Улуй – районний центр Красноярського краю. (...)

Прийшов 1953 рік. Раптом звістка про смерть Сталіна. Засланці заворушилися, комендатура насторожилася, нагляд за нами посилювався. Засланці сподівалися, що в Москві подумают про полегшення нашої долі. Але змін ніяких, засланці припинили. Прийшла звістка, що на місце Сталіна прийшов якийсь Хрущов. Для нас це мало що говорило. І ось раптом кожного із засланців по одному викликають в міліцію. Всі думали, що це буде якийсь процес, щоб запхати засланців у табори. Викликали й мене. Коли підійшов до віконця в міліції, мене запитали: звідки, рік народження і т.д. Потім подають мені у віконце паспорт і кажуть: “Ідь куди хочеш і роби що хочеш”. Отетерівши від цього, не міг прийти до пам’яті. З моїм колегою із Москви, інженером-будівельником, трапилось інше, коли подали йому паспорт, він схопив його, впав і вмер.

Засланці роздавали і розпродавали хати, майно, які дуже впали в ціні. Всі ми дуже раділи. Мій друг – калмик Онаєв зібрався з родиною, полив гасом з чотирьох кутів хату, приказуючи: “Не хочу, щоб чалдони користувалися моїм трудом”. З Красноярська мені через райшляхвідділ пропонували посаду інженера автошляхів та вигоди: квартиру, автомобіль і таке інше. Головний інженер крайового шляхвідділу казав мені, що не слід їхати на Україну, бо там голод. Це анітрохи не лякало, хоча й не приваблювало мене. Продав і я свою хату, переказав дружині гроші і рушив з радістю на Україну.

Через деякий час після приїзду прийшли папірці із Черкаського обласного суду, в яких повідомлялось, що мене реабілітовано та поновлено в усіх правах, бо провини моєї будь-якої не доведено. Так закінчилася моя Одиссея. Мені вже було 56 років, з яких 22 роки я був під арештами, у в’язницях, таборах, засланнях...

Публікація Юрія Колесника.

194